

УДК 343.91:343.359

Василевич Ярослав Віталійович – старший оперуповноважений з особливо важливих справ Департаменту захисту економіки Національної поліції України

ХАРАКТЕРИСТИКА ОСІБ, ЯКІ ВЧИНЯЮТЬ ЗЛОЧИНИ В БЮДЖЕТНІЙ СФЕРІ

Охарактеризовано осіб, які вчиняють злочини в бюджетній сфері в кримінологічному, криміналістичному та оперативно-розшуковому аспектах.

Ключові слова: особи; бюджет; злочин; оперативні підрозділи.

Бюджетна сфера дедалі більше привертає увагу організованих злочинних угруповань та корумпованого чиновництва як джерело надприбутків і швидкого збагачення. Цим злочинам притаманна не лише стійка тенденція до збільшення їх кількості, а й організованість, професіоналізм та високий рівень латентності. Така ситуація потребує постійного вдосконалення протидії їй з боку правоохоронних органів шляхом використання засобів і заходів оперативно-розшукової діяльності. На розширених засіданнях колегій Національної поліції України постійно зауважують, що одним із пріоритетних напрямів роботи оперативних підрозділів, які протидіють злочинам у бюджетній сфері, є їх профілактика.

Актуальність досліджуваної проблеми зумовлено тим, що особи, які вчиняють злочини в бюджетній сфері, суттєво відрізняються як від законслухняних громадян, так і від інших категорій злочинців. За таких обставин наукове пізнання всіх можливих тут груп має здійснюватись у межах типологічного аналізу. Тому ми спробуємо надати лише загальну характеристику осіб, які вчиняють злочини в бюджетній сфері.

Окремі аспекти протидії зазначеним злочинам розглянуто в контексті досліджень низки вчених, серед яких В. І. Антипов,

В. І. Василичук, О. М. Джужа, О. Г. Кальман, М. В. Корнієнко, В. В. Коваленко, С. І. Ніколаюк, Д. Й. Никифорчук, В. Л. Ортинський, М. А. Погорецький, О. Ю. Заблоцька та ін.

Ці автори зробили значний внесок у теорію і практику протидії злочинності у сфері економіки, зокрема злочинам у бюджетній сфері, створивши наукове підґрунтя для подальших творчих пошуків.

Водночас характеристику осіб, які вчиняють злочини в бюджетній сфері, у науковій літературі з кримінології, криміналістики, оперативно-розшукової діяльності розглянуто досить фрагментарно, що, на нашу думку, потребує додаткового й поглибленого дослідження.

Метою підготовки статті є надання оперативно-розшукової характеристики осіб, які вчиняють злочини в бюджетній сфері.

Як свідчить аналіз практики, в процесі здійснення оперативно-розшукової профілактики особливе місце належить характеристиці осіб, які готують, учиняють і приховують злочини в бюджетній сфері. У межах аналізу кримінального судочинства цих осіб називають суб'єктами злочину.

Суб'єкт злочину в бюджетній сфері – один із чотирьох елементів складу злочинів, значення якого переоцінити неможливо, оскільки без нього «кримінальної відповідальності не існує» [1, с. 179].

Кримінальний кодекс України в диспозиціях ст. 199–235 містить визначення спеціальних суб'єктів, що побіжно вказують на соціальні статуси осіб, яких зазвичай і притягують до відповідальності за означеними статтями. Так, спеціальними суб'єктами є: 1) службова особа підприємства, установи чи організації; 2) засновник або власник суб'єкта господарської діяльності; 3) громадянин – суб'єкт підприємницької діяльності.

Суб'єкт злочину та особа злочину – це не тотожні поняття. Перше – поняття правове. Ознаки, що характеризують суб'єкт злочину (дієздатність, вік тощо), є обов'язковими ознаками складу злочину. Лише за їхньої наявності в комплексі з іншими необхідними ознаками складу злочину особу може

бути притягнуто до кримінальної відповідальності за злочини в бюджетній сфері [2].

Окрім визначення юридичних ознак суб'єкта злочину, чинне законодавство зобов'язує оперативних працівників у всіх випадках вивчати особу злочинця в бюджетній сфері.

Серед напрацювань античних філософів у контексті особистості злочинця найбільш цікавими та значущими є праці Платона й Арістотеля. Платон вказував на недосконалість людської природи, яку необхідно враховувати під час підготовки законів. Він уважав, що законотворча поведінка людини визначається не спадковістю, а вихованням [3, с. 7–8]. Арістотель обґрунтовував свою позицію тим, що вибір людини між поганим і благородним вчинком визначається передусім страхом перед покаранням [4, с. 159].

Отже, особа злочину – це сукупність соціально-психологічних властивостей та якостей людини, які є причинами й умовами вчинення злочину.

Ці ознаки характеризують суб'єкт злочину із соціальної, політичної, економічної позиції, демонструючи його моральний вигляд і суспільну небезпеку.

Вивчення характеристики особи, яка вчиняє злочини в бюджетній сфері, надасть можливість визначити оперативно-значущу поведінку як комплекс суб'єктивно та об'єктивно зумовлених актів поведінки, що становлять механізм злочинної діяльності, позначаючись на об'єктивній дійсності й гарантуючи належну оперативно-профілактичну діяльність у бюджетній сфері. Оперативно-значуща поведінка вимагає розробки щодо різних видів злочинів у бюджетній сфері, різних категорій осіб, які готують або вчиняють такі злочини, на підставі чого формуються різнобічні оперативно-розшукові характеристики злочинів.

Як підтверджує аналіз дослідження оперативно-розшукової профілактики злочинів у бюджетній сфері, дані про особу, яка вчиняє злочини в бюджетній сфері, оперативно-розшукова наука бере з кримінологічної характеристики. Саме кримінологія та віктимологія вивчають особу злочинця та жертви, а також наявні між ними зв'язки [5, с. 131].

Віктимологія в буквальному перекладі – «вчення про жертву» (від лат. *viktima* – жертва та грец. *logos* – вчення).

Метою оперативно-розшукової віктимології є всебічне, ґрунтовне вивчення особистості жертви, її ролі в механізмі конкретного злочину та віктимізації, тобто процесі перетворення на потерпілого від злочину [6, с. 47].

У контексті нашого дослідження «жертвою» злочину в бюджетній сфері передусім є держава, оскільки вона недоотримує результат, на який розраховувала виділяючи бюджетні кошти.

Водночас державні інституції не завжди на належному рівні та своєчасно усувають причини й передумови вчинення злочинів у бюджетній сфері. Ідеться, наприклад, про проблеми нормативно-правового характеру, наслідком яких є незаконне збагачення розпорядників бюджетних коштів шляхом отримання неправомірної вигоди за вирішення низки питань, пов'язаних із розподілом і використанням бюджетних коштів.

Незважаючи на те, що перелік ознак і якостей, які характеризують людину загалом, є досить значним, в оперативно-розшуковій характеристиці на основі матеріалів практики визначають образ імовірного злочинця та його оточення.

У криміналістиці та оперативно-розшуковій діяльності особу, яка вчиняє злочин, вивчають у двох аспектах – як елемент характеристики злочину та як об'єкт тактичного впливу під час розкриття та розслідування злочинів [7, с. 96].

Згідно з вимогами кримінального судочинства, суб'єктом злочинів у бюджетній сфері є службова особа з певними повноваженнями щодо бюджетних коштів.

Визначальною ознакою процесу встановлення осіб, відповідальних за порушення бюджетного законодавства, є виконання функцій щодо: використання бюджетних коштів; дотримання вимог чинного бюджетного законодавства відносно пропорційного скорочення чи фінансування видатків бюджету; видання нормативно-правових та/або розпорядчих актів у бюджетній сфері [8, с. 21].

Складаючи криміналістичну класифікацію суб'єктів бюджетних злочинів, ми зважаємо на те, що залежно від способів досягнення мети вони належать до загальної групи осіб, які беруть участь в економічній діяльності, її регулюванні.

У цьому разі на характеристику образу дій, механізм злочину, застосування певних злочинних способів впливають: службове становище винного, його доступ до майна, управління ним, «володіння ситуацією» в практиці правового регулювання економічних процесів тощо. Дійсно, механізм учинення цього виду злочинів зумовлюється об'єктивною можливістю здійснення певних дій із бюджетними коштами. Ця можливість, відповідно, залежить від службового становища конкретної особи, обсягу та характеру її повноважень.

З урахуванням службового статусу й повноважень щодо бюджетних коштів усіх службових осіб, які можуть бути суб'єктами злочинів, пов'язаних із порушеннями бюджетного законодавства, доцільно розподілити на декілька груп.

1. Службові особи – розпорядники бюджетних коштів.

2. Службові особи одержувачів бюджетних коштів – керівники й інші службові особи підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності, які отримують бюджетні кошти у вигляді різних видів цільової фінансової допомоги – субсидій, субвенцій, кредитів, дотацій, бюджетних позичок, а також для проведення централізованих заходів або виконання передбачених бюджетом програм.

3. Службові особи органів виконавчої влади, бюджетних установ, які не є розпорядниками бюджетних коштів, але мають повноваження щодо їх формування та використання.

4. Службові особи Міністерства фінансів України, місцевих фінансових органів, органів Державного казначейства України, які згідно з законодавством зобов'язані виконувати функції щодо забезпечення виконання бюджетів, обслуговування рахунків державного та місцевих бюджетів, бюджетних і небюджетних установ [9, с. 32].

Як свідчить аналіз практики, особливий вид злочинної діяльності, яка завдає шкоди бюджетній системі України, полягає в тому, що окремі особи, які обіймають посади керівників чи інших управлінців у державному апараті, органах місцевого самоуправління, а також комерційних чи інших організаціях, розробили інструментарій, який дає змогу їм використовувати на власну користь значні обсяги бюджетних

коштів. Водночас така злочинна діяльність передбачає належне маскування вчиненого, зокрема протидію контрольно-перевіряючим і правоохоронним органам, що потребує підвищеної ефективності діяльності останніх.

Аналіз причинно-наслідкових зв'язків зумовлений учиненням суспільно-небезпечних порушень бюджетної дисципліни. Так, стимулює корисливу мотивацію службових осіб – порушників бюджетної дисципліни стан різкої соціально-економічної нерівності в суспільстві, що виникає внаслідок викривлень у межах здійснення соціально-економічних реформ.

Відповідно, недоліки в підборі та розстановці кадрів державного й управлінського апарату зумовлюють долучення до державної служби, керівних посад тих, хто вбачає в службовому становищі засіб вирішення особистих питань.

Водночас недоліки в діяльності контрольно-перевіряючих і правоохоронних органів створюють передумови для застосування службовими особами – порушниками бюджетної дисципліни схем привласнення бюджетних коштів.

Основною причиною злочинів у бюджетній сфері є деформація моралі розпорядників бюджетних коштів як результат процесів, що відбуваються в діяльності управлінського апарату. Це призводить до специфічних соціальних відхилень у поведінці службових осіб, зокрема до зловживання чи перевищення службових повноважень, учинення інших протиправних дій, серед яких порушення бюджетної дисципліни.

У цьому разі значну роль відіграє бажання отримати користь, що виявляє свій криміногенний аспект в умовах суперечностей між базовими цінностями, які декларуються суспільством, та труднощам в їх досягненні у зв'язку з правомірною поведінкою з боку працівників управлінського апарату.

Така деформація стимулює дію аналітичного механізму оцінки ситуації, пов'язаної з використанням бюджетних коштів, результат якої може спонукати до ризикованих дій у формі вчинення злочину в бюджетній сфері з перспективою безкарності за вчинені злочинні дії.

Етично-психологічні ознаки, що відображають ставлення індивіда до соціальних і духовних цінностей, свідчать про те, що злочинний поведінці цієї категорії осіб властива полімотивованість. Вона полягає в тому, що часто такі правопорушники шляхом учинення злочинних діянь у сфері своєї діяльності прагнуть миттєво досягти зростання власних статусних позицій у суспільстві, елітарній соціальній верстві або закріпити вже досягнуті результати.

Ми погоджуємося з думкою В. І. Василичука, який зазначає, що в злочинній діяльності в бюджетній сфері економіки панує соціально схвалене гасло «у держави красти не соромно, не грішно й не осудно, а іноді – навіть почесно». З огляду на це, бюджетні злочини належать до категорії психологічно виправданих діянь, а також таких, що свідомо виправдовуються й не засуджуються як власне особистістю, так і громадою.

Водночас реальна загроза суспільству та державності відходить на другий план, залишаючись поза межами громадського контролю й осуду.

До психологічних якостей, притаманних особам, девіантна поведінка яких спрямована саме на вчинення злочинів у бюджетній сфері, належать: ігнорування соціальних норм (демонстративне, усвідомлене нехтування чинних правил людської поведінки в соціумі); соціальний цинізм (скептичне ставлення до суспільства чи громади, презирство та неповага до соціального устрою, влади, державного устрою тощо); надмірний егоцентризм, індивідуалізм (зациклення на собі, гіперпозиціонування власного «Я») [10, с. 47–51].

Суб'єктам зазначених злочинів притаманні такі риси: переважно ґрунтовне знання законодавства у сфері регулювання бюджетних відносин і підпорядкування своїм злочинним бажанням досягнень економічного лібералізму; схильність до поєднання законних і протиправних методів та способів керівництва під час реалізації власних посадових обов'язків; цільова життєва установка на отримання багатства і влади за будь-яку ціну, незважаючи на способи; підвищені життєві (матеріальні) стандарти; наявність атрибутів зовнішньої респектабельності й доброчесності, які створюють сприятливе

враження і формально мають на увазі законослухняність, а також передбачають високий статус суб'єкта, його приналежність до елітного соціального прошарку суспільства; наявність у гіпертрофованій формі специфічних іманентних особових якостей – енергійності, значної зарозумілості, самовпевненості (за відсутності або наявності мінімальних сумнівів у досягненні поставлених цілей), твердого прагнення до влади, цинізму відносно інших людей тощо.

На формування та прояв особових характеристик суб'єктів цієї категорії суттєво впливають: початкова налаштованість службовців на використання своєї роботи в особистих корисливих інтересах; наявність у їх середовищі осіб із високим рівнем матеріального добробуту, досягнутого шляхом злочинної діяльності; певне зниження вже досягнутого раніше рівня матеріальної забезпеченості та бажання підняти його завдяки вчиненню злочинів; орієнтованість на досягнуті колегами високі стандарти життя; наявність «дорогих» звичок та інтересів.

На підставі аналізу етично-психологічних ознак, що відображають ставлення індивіда до соціальних і духовних цінностей, можна запропонувати таку типологію осіб – суб'єктів злочинів, учинених у бюджетній сфері: а) особи, які вчинили злочини через випадковий збіг обставин (корпоративність, бажання надати фінансову допомогу через надану раніше обіцянку тощо) за умов загальної позитивної орієнтації; б) особи, які вчинили злочини через вимушені обставини (суб'єкти, втягнуті у вчинення злочинів унаслідок несприятливої ситуації, впливу носіїв антигромадських поглядів, складних життєвих обставин та ін.) за умов загальної позитивної орієнтації особи; в) особи, які вчинили злочин під впливом сукупності зовнішніх чинників (нестійка моральна та етична орієнтація особи, ситуація безконтрольності тощо) за одночасної наявності загалом позитивної орієнтації; г) особи, готові вчинити злочин, використавши обстановку, що для цього склалася, та умови, але зазвичай не схильні до активних дій; д) особи, які вчинили злочини в результаті переважаючої антигромадської корисливої орієнтації з використанням сприятливих зовнішніх умов, створених ними; е) особи, які

мають стійку орієнтацію на вчинення злочинів за будь-яких обставин [11, с. 69].

Найбільш важливими соціальними показниками особи, яка вчиняє злочини в бюджетній сфері, є стать, вік, освіта, рід занять, громадянство й місце проживання. В оперативно-розшуковій статистиці давно відомо, що злочинність чоловіків у 8–10 разів перевищує злочинність жіночої частини населення. У контексті зазначеного складу злочину така пропозиція переважно залишиться сталою з урахуванням співвідношення кількості чоловіків-керівників і жінок-керівників.

Уважається, що освіта є важливим чинником формування особистості, оскільки позитивно впливає на її життєву позицію, зменшуючи схильність до антигромадської поведінки. Для нецільового витрачання це, мабуть, істотного значення не має, адже такі злочини зазвичай вчиняють особи, які мають вищу професійну освіту. За соціальним становищем це – керівники, особи, які мають відносно високі статусні позиції й добре матеріальне забезпечення.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що аналіз теоретичних положень та емпіричних матеріалів дослідження дав змогу розкрити зміст основних елементів оперативно-розшукової характеристики осіб, які вчиняють злочини в бюджетній сфері. Так, у соціально-демографічній структурі питома вага осіб жіночої статі становить понад третину, проте помітно диференціюється залежно від видів злочинів. За інтелектуальним рівнем розвитку, освітнім рівнем, життєвим досвідом, колом інтересів, безперечно, їх можна зарахувати до найбільш «інтелектуальних» злочинців, адже серед них повну вищу освіту мають 92 %. Водночас найбільш криміногенною є група осіб віком від 30 до 45 років. Це зумовлено тим, що у віці близько 40 років становлення людини як особистості закінчується.

Найбільш «небезпечним» періодом практичної роботи, протягом якого ці особи можуть учинити протиправну (злочинну) дію, є один-три роки, а також п'ять-десять років стажу. Осіб чоловічої статі серед фігурантів удвічі більше, ніж жіночої (62,7 % проти 37,3 %). Мотиви злочинної поведінки мають корисливий характер у різних його модифікаціях і

визначаються переважно соціальним статусом особи, якій властиве підвищене почуття незалежності від правової системи, правовий нігілізм, орієнтація на задоволення власних потреб за допомогою будь-яких засобів, чітке усвідомлення протиправності своїх діянь.

Таким чином, на формування та вияв особових характеристик осіб, які вчиняють злочини в бюджетній сфері, впливають: початкова налаштованість службовців на використання своєї роботи в особистих корисливих інтересах; наявність у їхньому середовищі осіб із високим рівнем матеріального добробуту, досягнутого шляхом злочинної діяльності; певне зниження вже досягнутого раніше рівня матеріальної забезпеченості й бажання поліпшити його за допомогою вчинення злочинів; орієнтованість на високі стандарти життя, досягнуті колегами; наявність «дорогих» звичок та інтересів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Наумов А. В. Российское уголовное право. Общая часть : [курс лекций] / А. В. Наумов. – М. : БЕК, 1996. – 549 с.
2. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>. – Назва з екрана.
3. Криминология : [учеб. для вузов] / под общ. ред. А. И. Долговой. – М. : НОРМА, 2001. – 218 с.
4. Аристотель. Сочинения : в 4 т. / Аристотель. – М. : Мысль, 1976–1984. – . –
Т. 4 : Никомахова этика. – 1984. – 830 с.
5. Криминологія і профілактика злочинів. Особлива частина : курс лекцій : у 2 кн. / [Александров Ю. В., Гаврилишин А. П., Джужа О. М. та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джужі. – Київ : Нац. акад. внутр. справ України, 2000. – 201 с.
6. Кури Х. Исследование проблем виктимизации в Германии. Криминологические исследования в мире / Х. Кури. – М., 2005. – 212 с.

7. Збірник методичних рекомендацій з викриття злочинів у сфері економіки (викриття та документування злочинів у бюджетній сфері) / [Василинчук В. І., Скалозуб Л. П., Хібовський В. Е. та ін.]. – Ч. 3. – Київ : Консоль, 2009. – 409 с.

8. Організація роботи підрозділів ДСБЕЗ МВС України з виявлення злочинів та інших правопорушень, що вчиняються у процесі проведення державних закупівель товарів, робіт та послуг (зокрема лікарських засобів та медичного обладнання) : метод. рек. / [Сахарова О. Б., Близнюк І. Л., Собур С. В. та ін.]. – Київ : Держ. наук.-дослід. ін-т МВС України, 2010. – 74 с.

9. Протидія злочинам у бюджетній сфері : зб. матеріалів наук.-практ. семінару (16 берез. 2011 р.). – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2011. – 122 с.

10. Василинчук В. І. Оперативно-розшукова профілактика злочинів у бюджетній сфері : монографія / В. І. Василинчук. – Київ : Заграй, 2012. – 344 с.

11. Кальман О. Г. Злочинність у сфері економіки України: теоретичні та прикладні проблеми попередження : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Кальман Олександр Григорович. – Харків, 2004. – 433 с.
